Αντιλαϊκισμός -ή πως να θεωρητικοποιήσετε την απουσία εναλλακτικής

Μία από τις πιο δημοφιλείς κατηγορίες που εκτοξεύονται ανάμεσα σε πολιτικούς αντιπάλους σε κάθε προεκλογική περίοδο τα τελευταία χρόνια είναι αυτή του λαϊκισμού. Παρότι, βέβαια, το φαινόμενο εντείνεται όσο πλησιάζουν οι εκλογές, ο αντιλαϊκισμός αποτελεί σε κάθε περίπτωση βασικό καταφύγιο όσων προσπαθούν να αποδείξουν πως η θέση τους είναι «αντικειμενικά» ορθή, χωρίς να χρειαστεί να ανταπεξέλθουν στην όποια κριτική με πολιτικά επιχειρήματα.

Τι είναι όμως ο λαϊκισμός και ποια είναι τα γνωρίσματα που επαρκούν για να αποδοθεί ο χαρακτηρισμός σε ένα κόμμα, ένα κίνημα, μία διεκδίκηση ή ένα επιχείρημα;

Αν εστιάσουμε στην κυρίαρχη αφήγηση μέσα από τις θέσεις πολιτικών και δημοσιογράφων στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ –παρά τις δεδομένες και μείζονος σημασίας διαφοροποιήσεις–, λαϊκιστές φαίνεται να είναι εξίσου ο Ντόναλντ Τραμπ και ο Μπέρνι Σάντερς, η Μαρίν Λε Πέν και ο Ζαν-Λυκ Μελανσόν, ο Αλέξης Τσίπρας, ο Γιάνης Βαρουφάκης και ο Κυριάκος Βελόπουλος. Η ουσία των πολιτικών προτάσεων του καθενός δεν έχει ιδιαίτερη σημασία. Σχεδόν κανείς δεν αμφισβητεί τις υπαρκτές διαφορές, όμως επίσης σχεδόν κανείς δεν μπαίνει στη διαδικασία να τις αναλύσει και να τις συγκρίνει, εφόσον έχει βγει το επιθυμητό πόρισμα του λαϊκισμού, που οι απανταχού πολιτικές δυνάμεις της «συνέπειας» έχουν συμφωνήσει πως αποτελεί τον βασικό κίνδυνο των καιρών μας.

Ο λαϊκισμός, επομένως, ως προς τη δημόσια χρήση του στη σύγχρονη πολιτική συζήτηση είναι κομμένος και ραμμένος έτσι ώστε να χωράει τους πάντες και τα πάντα, εκτός φυσικά από την Χίλαρι Κλίντον, τον Εμανουέλ Μακρόν, και τον Κυριάκο Μητσοτάκη -παρότι η ηγεμονική τάση του αντιλαϊκισμού οδηγεί συχνά τους πολιτικούς τους αντιπάλους να τους επιστρέφουν τον χαρακτηρισμό σε κάθε ευκαιρία. Όπως με κάθε όρο που δύναται να χαρακτηρίσει αρνητικά τα πάντα εκτός από το status quo, έτσι και σε αυτή την περίπτωση αξίζει να είμαστε καχύποπτοι. Δεδομένης λοιπόν αυτής της καχυποψίας, έχει σημασία να σταθούμε ως εξαίρεση πάνω από το ζήτημα, εστιάζοντας στον αντιλαϊκισμό, όπως κάνει και ο Τόμας Φρανκ, αλλά πιο κοντά στα δικά μας δεδομένα.

Σε πρώτο επίπεδο, το αντιλαϊκιστικό στρατόπεδο ισχυρίζεται πως οι λαϊκιστές είναι δημαγωγοί, λένε ψέματα, είναι διεφθαρμένοι, δεν είναι υπεύθυνοι, υποδύονται ψευδώς τους λαϊκούς ανθρώπους, έχουν μη ρεαλιστικές προτάσεις, είναι ανορθολογικοί, πολλές φορές είναι ρατσιστές, εθνικιστές, και μισαλλόδοξοι, ενώ όταν έρχονται στην εξουσία κυβερνάνε με βάση τον αυταρχισμό και το

πελατειακό κράτος, αγνοώντας τις πραγματικές δυνατότητες και οδηγώντας σχεδόν πάντα στην καταστροφή.

Αυτό που μπορούμε να διακρίνουμε αντιθέτως με μια πρώτη ματιά είναι πως πολλά από τα παραπάνω μπορούν να εντοπιστούν εύκολα σε διάφορους εκπροσώπους του αντιλαϊκισμού. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, μπορεί να έχουν συνδεθεί με πληθώρα σκανδάλων, να έχουν βασικές ευθύνες για τη χρεοκοπία της χώρας, να έχουν στενή σχέση με το πελατειακό κράτος και να έχουν πει συνειδητά ψεύδη –κάποια από τα οποία έχουν παραδεχτεί– ενώ τελευταία έχουν κυβερνήσει με σημαία τους την πανεπιστημιακή αστυνομία και τον φράχτη του Έβρου, έχουν πιαστεί να παρακολουθούν πολιτικούς τους αντιπάλους, και από τη θέση της αντιπολίτευσης έχουν οργανώσει συλλαλητήρια ενάντια στο «ξεπούλημα» της Μακεδονίας και έχουν συνδέσει την αλλαγή φύλου με τους εξωγήινους.

Αθωώνει αυτό τους λαϊκιστές από τις κατηγορίες; Σίγουρα όχι. Αποδεικνύει όμως, σε έναν βαθμό, ότι ακόμα κι αν συμφωνούσαμε πως πολλά από τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν συναντώνται πιο εύκολα στον λαϊκισμό από ό,τι στο αντίθετο του, κανένα από αυτά –ή και το σύνολο τους– δεν αποτελεί ειδοποιό διαφορά βάσει της οποίας μπορούν οι πολιτικές δυνάμεις να διακρίνονται και να κατατάσσονται στον όποιο «λαϊκιστικό χάρτη».

Η ακαδημαϊκή έρευνα και η πολιτική θεωρία μπορούν να γίνουν πιο συγκεκριμένες σε αυτό το σημείο. Παρότι και σε αυτά τα «λημέρια» είναι εύκολο να βρεθεί ιδιαίτερη προθυμία να αντιμετωπιστεί ο λαϊκισμός ως νομιμοποιητική βάση για τη θεωρία των δύο άκρων, ένα προοδευτικό και ριζοσπαστικό ρεύμα μπορεί να φανεί διαφωτιστικό.

Η ιστορία του λαϊκισμού, από τα τέλη του 19ου αιώνα στην Αμερική μέχρι τις μέρες μας, αφορά πολύ διαφορετικές εκφάνσεις του φαινομένου, αυτό όμως που είναι σταθερό και αποτελεί δομικό στοιχείο είναι το εξής: ο λαϊκισμός διαχωρίζει τον λαό από την ελίτ, μεροληπτεί υπέρ του πρώτου και καταγγέλλει τη δεύτερη, και επιπλέον αναδεικνύει πως τα συμφέροντα αυτών των δύο ομάδων όχι μόνο είναι διαφορετικά, αλλά και δεν μπορούν παρά να συγκρουστούν. Για τον λαϊκισμό, τουλάχιστον στην αριστερή του εκδοχή, που προηγείται ιστορικά, η διάκριση γίνεται με κοινωνικό-οικονομικούς όρους. Υπάρχουν οι «από κάτω» και οι «από πάνω», υπάρχει ένα προνομιούχο 1% που ορίζει τις ζωές του 99%. Η αναγνώριση αυτής της άδικης πραγματικότητας και ο στόχος της ανατροπής της, είναι αυτά που βασικά χαράσσουν πολιτική πολύ περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο χαρακτηριστικό που αναγνωρίζεται στα λαϊκιστικά κόμματα/κινήματα, ακόμα κι αν συναντάται σε αυτά με συχνότητα κανόνα.

Συνομολογείται όντως πως μπορεί να υπάρξει είτε αριστερός είτε δεξιός λαϊκισμός, οι διαφορές όμως είναι ουσιαστικές και δεν περιορίζονται στο πολιτικό στυλ σε επίπεδο επικοινωνίας ή σε δυο-τρεις διαφορετικές προγραμματικές εξαγγελίες. Το κοινό στοιχείο μεταξύ αριστερών και δεξιών λαϊκισμών είναι πως και οι δύο επικαλούνται τα συμφέροντα του λαού και μιλάνε (ή προσπαθούν να μιλήσουν) εξ ονόματος του, στοχοποιώντας τα εχθρικά προς αυτόν συμφέροντα -όπως τουλάχιστον τα αντιλαμβάνονται. Σε αυτό το σημείο βρίσκουμε και μια αφετηριακή ριζική διαφορά ως προς τον

ορισμό του «λαού», η οποία οδηγεί σε αντιπαραθετικές κατευθύνσεις.

Για τον αριστερό λαϊκισμό, λαός και έθνος δεν προϋπάρχουν με δεδομένα χαρακτηριστικά αλλά κατασκευάζονται ρητορικά με πρώτη ύλη το σύνολο διαφορετικών μη προνομιούχων κοινωνικών ομάδων. Για τον δεξιό λαϊκισμό, ο λαός είναι απλώς μία διαφορετική λέξη για το έθνος. Αυτή η διαφορά οδηγεί στις περισσότερες περιπτώσεις τον δεξιό λαϊκισμό να μην διακρίνει τους «από κάτω» από τους «από πάνω», αλλά τους «μέσα» από τους «έξω», και αντί του εξισωτικού προτάγματος που εντοπίζουμε στον αριστερό λαϊκισμό, η πολιτική του στον πυρήνα της να είναι εθνικιστική και ξενοφοβική, να εναντιώνεται ευθέως σε τμήματα του λαού, όπως τον αντιλαμβάνεται στις περισσότερες περιπτώσεις ο αριστερός λαϊκισμός. Αντιλαμβανόμαστε εύκολα πως αυτοί οι δύο «λαοί» δεν μπορούν να συνυπάρχουν σε μία γενική θεωρία περί λαϊκισμού, και δεν μπορούν να ικανοποιούνται ταυτόχρονα τα αιτήματα και οι ανάγκες τους.

Το γεγονός ότι στον δεξιό λαϊκισμό ο «λαός» αποκτά περιεχόμενο μέσω της ευθείας παραπομπής του σε ένα άλλο προνομιακό σημαινόμενο, που δεν είναι άλλο από το έθνος, έχει οδηγήσει στη διάκριση ανάμεσα σε «καθαρό» λαϊκισμό και «μεικτό» ή «μη καθαρό» στρατηγικό λαϊκισμό, με τη δεξιόστροφη εκδοχή να κατατάσσεται εμφανώς στη δεύτερη κατηγορία. Εδώ, είναι χρήσιμο να επισημάνουμε πως το αντιλαϊκιστικό στρατόπεδο δεν αμφιβάλλει για το ποιος λαϊκισμός είναι πιο επικίνδυνος. Αν δεχτούμε πως υπάρχει ένα πολιτικό και οικονομικό κατεστημένο στις ΗΠΑ -με σοβαρό κίνδυνο να χαρακτηριστούμε λαϊκιστές- η προτίμηση του προς τον Τραμπ αντί του Μπέρνι Σάντερς είναι παραπάνω από σαφής, ενώ ο μέσος αντιλαϊκιστής ποτέ δεν ξόρκισε εξίσου την πιθανότητα να περάσει στον β’ γύρο η Λε Πεν με το να περάσει στο β’ γύρο ο Μελανσόν. Για όλους αυτούς τους λόγους, είναι προτιμότερο να εστιάσουμε στην αντιπαράθεση του αντιλαϊκισμού με τον αριστερόστροφο, «καθαρό» λαϊκισμό.

Αυτό που διαχρονικά αντιπαλεύει ο αντιλαϊκισμός δεν είναι ούτε τα ψέματα ούτε η ασυνέπεια. Είναι η ιδέα πως ο λαός μπορεί να αποτελεί το βασικό σημείο αναφοράς που νομιμοποιεί την όποια πολιτική, και ακόμα πως ο λαός αποτελείται από δρώντα πολιτικά υποκείμενα που συμμετέχουν ενεργά στην πολιτική και διαμορφώνουν το πεδίο πάνω στο οποίο ασκείται. Οι αντιλαϊκιστές, που ιδιαίτερα στα χρόνια του νοεφιλελευθερισμού έχουν δουλέψει σκληρά για τη μετατροπή της πολιτικής σε έναν ακόμα εναλλακτικό καταναλωτικό τομέα, και που αντλούν τη νομιμοποίηση τους από την σύμφωνη γνώμη – ή τις εντολές– των ειδικών τεχνοκρατών, δεν θα ανέχονταν, με λίγα λόγια, να κάνει «κουμάντο» ο λαός. Ο λαός πρέπει να ακούει αυτούς που ξέρουν, και μπορεί και να τους ψηφίζει, η γνώμη του όμως δεν θα είναι ποτέ ίση με τη δική τους.

Ο «λαός» των αντιλαϊκιστών είναι ένας απερίσκεπτος, αμόρφωτος, άξεστος όχλος, που λειτουργεί με βάση το συναίσθημα και που δεν έχει ιδέα τι είναι καλό για τον ίδιο. Αυτή η αντίληψη έγινε εμφανής περισσότερο από κάθε άλλη φορά στις εκλογές των ΗΠΑ το 2016, που βασικός πυλώνας της καμπάνιας των Δημοκρατικών, τόσο κατά τον προεκλογικό αγώνα όσο και μετά την ανακοίνωση του αποτελέσματος, ήταν η επίπληξη του λαού για την αχρειότητα του. Οι αντιλαϊκιστές από την άλλη είναι άριστοι, έχουν μία σαφή προνομιακή σχέση με τον ορθό λόγο, δρουν με βάση την επιστημονική

γνώση και όχι την αβάσιμη άποψη, δεν πολιτεύονται με ηθικολογικές αοριστίες αλλά με πραγματικά δεδομένα, και κάθε φορά που η κυβέρνηση τους αποτυγχάνει είναι γιατί, πολύ βολικά, ο λαϊκισμός «πήρε κεφάλι».

Όλα αυτά βέβαια μπορούν να καταρριφθούν εν ριπή οφθαλμού. Τι άλλο είναι ο στιγματισμός του πολιτικού αντιπάλου ως λαϊκιστή –άρα και ψεύτη, διεφθαρμένου, κτλ– αν όχι μία ηθικολογική αοριστία; Ή πόσο επιβιώνει ο ισχυρισμός περί αλάνθαστης γνώσης των ειδικών απέναντι στις μη ρεαλιστικές προτάσεις των λαϊκιστών, αν την εξετάσουμε σε βάθος χρόνου; Ο Τόμας Φρανκ, που στο βιβλίο του «Λαός δίχως εξουσία» εξετάζει την ιστορία του αντιλαϊκισμού, περιγράφει με σαφήνεια την ιστορία αυτής της «αλάνθαστης» ειδικής γνώσης. Ενδεικτικό παράδειγμα, ο τρόπος με τον οποίο η αφρόκρεμα της οικονομικής σκέψης τη δεκαετία του 1930 άσκησε πολεμική στο New Deal του λαϊκιστή Ρούζβελτ, ταυτίζοντας το τόσο με τον κομμουνισμό όσο και με τον κομπογιαννιτισμό, και φτάνοντας μέχρι το σημείο να αντιπροτείνει – μέσω του στόματος του οικονομολόγου του Χάρβαρντ Τόμας Ν. Κάρβερ- να απαγορευτεί στα ζευγάρια να παντρεύονται αν δεν έχουν φτάσει στο σημείο να μπορούν να αγοράσουν ένα αυτοκίνητο (σ. 182). Οι αντιλαϊκιστές όμως, δεν δέχονται πως οι ισχυρισμοί τους πρέπει να μπορούν να περάσουν τα οποιαδήποτε λογικά τεστ. Επιθυμούν να τους κάνουμε δεκτούς ως αξιώματα. Σε πιο πρόσφατο παράδειγμα, τα τελευταία χρόνια, έχει αναδειχθεί σε χαρακτηριστικό του λαϊκισμού και η επίθεση στα ΜΜΕ και στα συμφέροντα που εξυπηρετούν. Δεν έχει καμία σημασία αν οι ιδιοκτήτες των mainstream ΜΜΕ είναι προνομιούχοι που, όπως κάθε κοινωνική ομάδα, πράγματι έχουν συμφέροντα. Το θέμα είναι να μην το λες, για να μην είσαι λαϊκιστής.

Αυτό που έχει περισσότερη σημασία για την αριστερά όμως, δεν είναι το να καταρρίψουμε κάθε ισχυρισμό των αντιλαϊκιστών ξεχωριστά, αλλά να αναδείξουμε την ελιτίστικη αντίληψη τους για τη δημοκρατία, με τους λίγους ειδικούς να κερδίζουν έναντι του 99% των «άξεστων». Αν η άποψη του λαού είναι καταδικασμένη να είναι λάθος και αποτελεί κίνδυνο να προσφεύγουμε σε αυτήν για οτιδήποτε άλλο πέρα από την επανεκλογή των κυβερνήσεων κάθε λίγα χρόνια, τότε ο μόνος που μπορεί να κυβερνά είναι το ήδη υπάρχον σύστημα εξουσίας. Και κάθε προσπάθεια για το αντίθετο είναι καταδικασμένη να αποτυγχάνει, εφόσον οι ιδέες βρίσκονται *a priori* σε διαφορετικό επίπεδο νομιμοποίησης αντί να συγκρούονται ισότιμα. Για τους αντιλαϊκιστές, η θέση του λαού πρέπει να είναι τέτοια, ώστε η εμπλοκή του στις αποφάσεις να είναι όσο το δυνατόν μικρότερη. Αντιστρέφοντας τον τίτλο του βιβλίου του Φρανκ, ο αντιλαϊκισμός επιθυμεί βαθιά την εκπλήρωση του νεοφιλελεύθερου ονείρου για εξουσία χωρίς λαό. Ή, για να το πούμε με τα λόγια του ίδιου, ο αντιλαϊκιστικός λόγος δεν είναι τίποτα άλλο παρά η εκλογίκευση της εξουσίας των ισχυρών.

Όλα αυτά οδηγούν ευθύγραμμα και αναγκαία στην υπεράσπιση του λαϊκισμού;

Τα όρια του λαϊκισμού είναι ιστορικά αποδεδειγμένα και τα πεδία στα οποία μπορεί να του ασκηθεί κριτική είναι πολλά. Η αριστερή σκέψη έχει συμβάλλει στο να αναδειχθούν κάποια από τα

προβληματικά του σημεία, πολλά από τα οποία σχετίζονται με την ασυνέπεια μεταξύ του πολιτικού λόγου και της άσκησης πολιτικής.

Για παράδειγμα, ο τρόπος με τον οποίο πολλές φορές ο λαϊκισμός αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως τον εκπρόσωπο του «πραγματικού λαού», απομονώνοντας εξαρχής τις φωνές που διαφωνούν με το πρόγραμμα του, είναι ένα βασικό σημείο κριτικής. Όπως επίσης βασικό σημείο κριτικής είναι ο τρόπος με τον οποίο ο λαϊκισμός συχνά κινητοποιεί τον λαό, σε ένα «οπαδικό» πλαίσιο συσπείρωσης γύρω από μία «χαρισματική» ηγεσία, δουλεύοντας στην πραγματικότητα ενάντια στο χειραφετητικό πρόταγμα, την ουσιαστική συμμετοχή και τη λαϊκή κυριαρχία. Έχουμε βιώσει καλά στα ελληνικά δεδομένα πώς αυτού του είδους ο λαϊκισμός, που κινητοποιεί με τέτοιους όρους τον λαό, είναι αυτός που τις περισσότερες φορές τον στέλνει εντέλει σπίτι του.

Ένα ακόμα σημείο κριτικής που η αριστερά δεν πρέπει να παραβλέπει είναι ο τρόπος με τον οποίο η θέαση του «ενός και αδιαίρετου» λαού λειτουργεί αφομοιωτικά για κοινωνικές ομάδες όπως οι μετανάστες/στριες, αγνοώντας τους ιδιαίτερους μηχανισμούς αποκλεισμού τους, όπως επίσης και η σαφής υποχώρηση του ζητήματος της ταξικής ανάλυσης και της ταξικής πάλης, που φαίνεται αναπόφευκτο αν τα «λαϊκά συμφέροντα» μπορούν να εξυπηρετήσουν τους πάντες εκτός του Έλον Μασκ. Ακολουθώντας παρόμοια μοτίβα, αποκρύπτονται διάφοροι καταπιεστικοί μηχανισμοί που παράγουν ανισότητες εντός του «λαού», όπως αυτοί που αναδεικνύει το φεμινιστικό κίνημα και μία παραδοσιακή αριστερά κατατάσσει εύκολα στις δευτερεύουσες αντιθέσεις. Επίσης, ο λαϊκισμός συχνά παραβλέπει πως οι «από κάτω» έχουν χώρους συσπείρωσης και οργάνωσης. Έχουν άποψη, έχουν ιδεολογικές διαφορές, και παράγουν διαφορετικά πολιτικά σχέδια, χωρίς να αναμένουν την απαλοιφή όλων των παραπάνω και τη λυτρωτική μετατροπή τους σε μία ομοιογενή μάζα.

Όλα αυτά είναι ουσιαστικά, δεν είναι υποσημείωσεις σε μία κατά τα άλλα νικηφόρα υπόθεση, και μία αριστερή κριτική δεν πρέπει να προβαίνει σε εκπτώσεις.

Αυτό όμως που ίσως είναι αναγκαίο να πούμε είναι πως είναι αδύνατο να χαράξεις αριστερή πολιτική, χωρίς να διακρίνεις τους «από πάνω» από τους «από κάτω», χωρίς να μιλήσεις για προνόμια και για την κατάρριψη τους. Αυτό το δομικό στοιχείο του λαϊκισμού, το οποίο οι αντιλαϊκιστές πολεμάνε λυσσαλέα, δεν μπορούμε να το εγκαταλείψουμε όσο κι αν μία ριζοσπαστική αριστερή πολιτική δεν μπορεί να συμβαδίσει με άλλα στοιχεία του λαϊκισμού.

Τα τελευταία αρκετά χρόνια, ένα μέρος της αριστεράς φαίνεται να ενσωματώνει στοιχεία της αντιλαϊκιστικής σκέψης. Φαίνεται να προσπαθεί πολλές φορές να αποδείξει περισσότερο την τεχνοκρατική της επάρκεια και να αντιμετωπίσει τους «άριστους» στο δικό τους γήπεδο, επιδεικνύοντας περγαμηνές και βιογραφικά, παρά να συνδεθεί με τις μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες, να τις αφουγκραστεί, και να λειτουργήσει με βάση τις ανάγκες τους. Η ιδεολογική ηγεμονία φυσικά δεν θα ήταν τέτοια αν δεν προκαλούσε ιδεολογικές μετατοπίσεις σε όλο το πολιτικό φάσμα. Το ότι βγάζει νόημα όμως δεν σημαίνει πως είναι και σωστό. Η συνθηκολόγηση και ενσωμάτωση του ΣΥΡΙΖΑ στο στρατόπεδο των αντιλαϊκών πολιτικών δυνάμεων δεν συνέβη λόγω τεχνοκρατικής του

ανεπάρκειας: ας είναι αυτό κάτι στο οποίο θα συμφωνήσουμε. Την αναγκαιότητα της ύπαρξης ενός ικανού σχεδίου, δεν την αμφισβήτησε ποτέ κανείς.

Σημασία λοιπόν σε αυτή τη συζήτηση δεν έχει να δεχτούμε πως ο λαϊκισμός είναι καλός, σημασία έχει να δεχτούμε πως ο αντιλαϊκισμός έρχεται πάντα από τα πάνω για να διατηρήσει το status quo. Κι αν μπορούμε να κάνουμε μία χρήσιμη κριτική στον λαϊκισμό, αυτή μπορεί να μεροληπτεί μόνο υπέρ των «από κάτω». Σε πείσμα της αντιλαϊκιστικής εμμονής υπέρ των συναινέσεων, και σε πείσμα των εγχειριδίων αυτοβελτίωσης που τροφοδοτούν την πολιτική αντιπαράθεση με καινούριες λέξεις όπως η «τοξικότητα», αλλαγή χωρίς σύγκρουση δεν μπορεί να υπάρξει.

Όπως θα έλεγε ο Ρανσιέρ, αν κάπου αποσκοπεί ο αντιλαϊκισμός, είναι στη θεωρητική θεμελίωση της ιδέας ότι δεν έχουμε άλλη επιλογή. Όμως, αν υπάρχει ένα πράγμα που μας διδάσκει η ιστορία είναι το εξής: η πιο ανέφικτη και μη ρεαλιστική πρόταση που έχει διατυπωθεί ποτέ είναι πως ο κόσμος μπορεί να μείνει ίδιος.